

Speaking of Satan in Zambia

The persuasiveness of contemporary narratives about Satanism
Spreken van Satan in Zambia

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht op gezag van de rector magnificus, prof.dr. G.J. van der Zwaan, ingevolge het besluit van het college voor promoties in het openbaar te verdedigen op maandag 15 januari 2018 des middags te 12.45 uur door Johanneke Kamps

Zambia wordt geen developing country meer genoemd maar een low income country. Toch is dit gedachtengoed nog zeer divers aanwezig.

'Wie van de duivel spreekt, trapt op zijn staart,' zegt een oud Nederlands spreekwoord. In Zambia wordt er tegenwoordig veel over de duivel en zijn menselijke helpers, de Satanisten, gesproken. Het begrip 'Satanisme' verwijst in Zambia naar een veronderstelde organisatie, geleid door Satan, die er op uit is om kwaad en ongeluk te veroorzaken – in het bijzonder gericht tegen Christenen. Ex-Satanisten zijn ervan overtuigd dat zij in het verleden deel uit maakten van deze organisatie. Verhalen over Satanisme vertellen over offers die gebracht worden aan Satan, bijvoorbeeld door het veroorzaken van verkeersongevallen of ziekte.

Deze verhalen worden serieus genomen en gretig doorverteld. Verhalen worden gedeeld op Facebook, of gepresenteerd tijdens gebedsdiensten die de hele nacht duren. Ze zijn het onderwerp van gesprek op school en op de markt; tussen vrienden en collega's. Voor sommige toehoorders vormen de verhalen een reden om zichzelf of anderen als Satanist te bestempelen. In andere gevallen zijn de verhalen over Satanisme een aanleiding voor geweld. In dit proefschrift onderzoek ik welke factoren bijdragen aan de overtuigingskracht van hedendaagse verhalen over Satanisme in Zambia. Van belang zijn in de eerste plaats de culturele conventies die de verhalen over Satanisme plausibel maken.

In hoofdstuk 2 staat de volgende vraag centraal:

Welke vergelijkbare verhalen en noties zijn aanwezig in Zambia, waardoor mensen die een verhaal over Satanisme horen, denken 'dit zou best wel eens waar kunnen zijn'?

Satanisme is denkbaar, omdat het idee dat er Satanisten bestaan deel uitmaakt van een web van overtuigingen en verhalen.

Op deze wijze is Satanisme verbonden met traditionele Zambiaanse noties over hekserij, over het ongeoorloofd verkrijgen van rijkdom, en over bezetenheid. Verhalen over Satanisme lijken in veel opzichten op verhalen over hekserij. Net als heksen veroorzaken Satanisten ongeluk – gezondheidsproblemen, huwelijksproblemen, problemen met werk, en zelfs de dood. Verhalen over Satanisme lijken ook op verhalen over bezetenheid. Satanisten zijn zich vaak op het moment zelf niet bewust van hun affilatie met de duivel en van het kwaad dat ze veroorzaken, net zoals iemand die bezeten is soms niet weet wat hij doet. Dit betekent niet dat Satanisme niets anders is dan een nieuwe naam voor oude ideeën, als oude wijn in nieuwe zakken. Overtuigingen en tradities zijn niet statisch en gevangen in het verleden, maar juist veranderlijk en fluïde.

Sinds de komst van het Christendom zijn lokale, Afrikaanse legenden en geloofsovertuigingen opgenomen in een wereldwijd, Christelijk narratief.

Geesten en heksen worden in nieuwe dit verhaal getransformeerd tot agenten van de duivel. Een belangrijke nieuwe context vormt de zogenaamde 'spiritual warfare'-theologie. Volgens deze theologie woedt er een universele strijd tussen de machten van goed en kwaad, God en Satan. Christenen overal ter wereld worden opgeroepen om deel te nemen aan deze strijd.

Verhalen over ex-Satanisten in Zambiaanse kerken worden gehoord in de context van 'spiritual warfare'. Traditionele noties van hekserij en bezetenheid, en nieuwe Christelijke theologie maken samen deel uit van het web van ideeën dat verhalen over Satanisme denkbaar maakt. Deze verschillende contexten samen zorgen ervoor dat verhalen over Satanisme plausibel genoeg zijn om serieus te nemen. Voor ex-Satanisten, die hun getuigenissen geven in kerken en andere religieuze settings, beschrijven verhalen over Satanisme niet alleen een plausibele realiteit, maar een werkelijkheid die zij zelf hebben beleefd.

Die persoonlijke ervaring van Satanisme staat centraal in hoofdstuk 3.

Wie hoort over Satanisme denkt misschien allereerst aan een verandering in overtuiging, een soort bekeering naar een andere, niet-Christelijke religie. Maar in mijn gesprekken met ex-Satanisten kwam een ander beeld op. Satanisme was voor hen geen bewuste keuze, niet eens een keuze die achteraf verkeerd bleek.

Een analyse van de setting waarin verhalen over Satanisme voorkomen, laat zien dat Satanisme vooral wordt geïnterpreteerd als een diagnose, een antwoord op de vraag 'wat is er toch met mij/hem/haar aan de hand?'. Een gebrek aan welbevinden zonder een duidelijk aanwijsbare oorzaak wordt in Afrika vaak gerelateerd aan een probleem in de relatie met de onzichtbare, spirituele wereld waar voorouders en geesten verblijven; of aan de kwade invloed van een heks.

Dit kan zich uiten in elk soort van ongeluk:

in gezondheidsproblemen, maar ook in armoede of in huwelijksproblemen. Zowel traditionele genezers als Christelijke gebedsgenezers zoeken naar oorzaken voor een gebrek aan welbevinden in de spirituele wereld. Satanisme is een diagnose die gesteld wordt door Christelijke gebedsgenezers. Abnormaal gedrag, dromen, het gevoel niet geaccepteerd te worden, introversie, en koppigheid zijn allemaal voorbeelden van symptomen die kunnen wijzen op Satanisme. Ook een jeugdige leeftijd, verontrustende dromen, en het vertonen van bepaald gedrag wanneer er voor de mogelijke Satanist gebeden wordt, worden gerelateerd aan Satanisme.

Het accepteren van de diagnose Satanisme vereist een herinterpretatie van het verleden. Een levensverhaal geeft betekenis aan gebeurtenissen in iemands leven. Voor ex-Satanisten krijgen vooral negatieve gebeurtenissen een plekje en een nieuwe betekenis. Ongelukken, familieleden die overlijden, mislukkingen op allerlei gebied: wie kijkt naar zijn levensverhaal vanuit de diagnose van Satanisme, vindt allerlei gebeurtenissen en ziet die plotseling op hun plaats vallen. Zo wordt Satanisme van een diagnose tot een deel van de identiteit. Dat kan bevrijdend zijn. Het negatieve ligt immers in het verleden; er is nu ruimte voor iets nieuws en goeds. Sommige ex-Satanisten verwerken de diagnose Satanisme zo op een positieve manier in hun levensverhaal. Ze ontleen er zelfs kracht aan. Dat geldt niet voor iedereen.

Anderen accepteren de diagnose Satanisme, maar het blijft een episode waar ze zich voor schamen of schuldig over voelen. In alle gevallen geeft de diagnose Satanisme een verklaring voor het ervaren van gevoelens van afwijzing en isolatie, en andere gebeurtenissen in het verleden. Dit maakt de verhalen over Satanisme overtuigend op een persoonlijk niveau.

In hoofdstuk 4 verschuift de focus van de ex-Satanist naar de context waarin hij of zij vertelt over de ervaringen.

Een getuigenis (testimony) is een verhaal, verteld in een religieuze setting, over een keerpunt in iemands leven, een transformatie die gezien wordt als het werk van God. Verhalen van ex-Satanisten gaan over zo'n keerpunt: van extreem slechte Satanist is de verteller geworden tot wedergeboren Christen. Ex-Satanisten vertellen vaak over hun verleden tijdens kerkdiensten of bij andere Christelijke gelegenheden. Een getuigenis is meer dan een persoonlijk levensverhaal.

Getuigenissen worden gepresenteerd en gedeeld, en worden daarmee publiek bezit. Vaak volgen getuigenissen een min of meer standaard format en gebruiken ze een speciaal jargon. Dat geldt ook voor getuigenissen over Satanisme.

Predikanten spelen, als sponsor en soms zelfs als co-auteur, een belangrijke rol in de productie van getuigenissen. Ze helpen de ex-Satanisten om hun verleden te herinterpreteren in het kader van Satanisme, en dringen erop aan dat ze hun ervaringen delen. Predikanten regelen spreekbeurten voor ex-Satanisten en voegen betekenis toe aan hun verhaal. De bekrachtiging van een getuigenis door een predikant maakt het verhaal van de ex-Satanist meer geloofwaardig voor het publiek. Voor een predikant zijn getuigenissen belangrijk als visitekaartje voor hun kerk.

Dat een kerk een platform biedt voor ex-Satanisten laat iets zien over de theologie die daar gepreekt wordt. Door de presentatie van getuigenissen wordt de spiritual warfare tastbaar voor kerkgoangers. Als de predikant zelf heeft meegewerkt aan de bekeering van de ex-Satanist tot het Christendom dan is dat ook bewijs voor de kracht van de predikant in de strijd tussen de machten van het goede en Satan.

Het is dan ook in de eerste plaats de predikant in een competitieve omgeving die profijt heeft van getuigenissen die in zijn kerk gegeven worden. Met de getuigenissen verspreidt zich ook de populaire kennis over Satanisme. Maar getuigenissen zijn niet de enige vorm waarin verhalen over Satanisme

worden gedeeld. Verhalen over Satanisme kunnen ook de vorm aannemen van geruchten en legenden, en verspreid worden via radio trottoir – het actieve roddelcircuit in Afrikaanse steden. Geruchten kunnen hun toehoorders inspireren tot actie, variërend van het doorvertellen van het verhaal tot geweldpleging tegen personen of eigendommen.

Hoofdstuk 5 is een analyse van krantenartikelen over Satanisme, gepubliceerd tussen 2011 en 2016 in Zambia.

Die laten zien dat in geruchten over Satanisme vijf verschillende beroepsgroepen vaak aangewezene worden als schuldige: politici, zakenmensen, leraren, predikanten, en overheidspersoneel betrokken bij ontwikkelingsprojecten. Deze 'usual suspects' zijn in de populaire verbeelding verbonden met een stedelijk milieu. Net als op het platteland is en overtuigd dat wie succes wil hebben in deze urbane wereld, hulp nodig heeft van onzichtbare, spirituele krachten. Op het platteland worden speculaties over het verkrijgen van rijkdom en macht uitgedrukt in termen van hekserij. In de stad is Satanisme het idioom voor geruchten over onrechtmatig verkregen geld of posities. Veranderingen en spanningen in de samenleving kunnen verklaren waarom bepaalde verhaallijnen en beelden plotseling meer of minder populair worden.

Een analyse van getuigenissen van ex-Satanisten wordt gepresenteerd in hoofdstuk 6.

Dat geeft een indicatie van de spanningen die worden ervaren in de hedendaagse, Zambiaanse samenleving. In de getuigenissen zijn vooral spanningen rond het gezin en rond hiërarchische verhoudingen, onzekerheid ten opzichte van de spirituele wereld, en ambivalentie ten aanzien van materieel bezit zichtbaar. Deze verschillende spanningsvelden hebben te maken met de ideeën en verwachtingen rond het begrip 'moderniteit' in Zambia.

Op het gebied van familie, hiërarchische verhoudingen, spirituele en materiële zaken is de leemte tussen wat werd verwacht van moderniteit en het leven zoals het ervaren wordt, bijzonder groot. Verhalen over Satanisme geven woorden en betekenis aan de ervaringen van desillusie met moderniteit.

Welke factoren dragen bij aan de overtuigingskracht van hedendaagse verhalen over Satanisme in Zambia? In deze studie verwijs ik naar plausibiliteit, geloofwaardigheid, persoonlijke relevantie, spanningen in lokale gemeenschappen en sociale ontwikkelingen.

Een terugkerend thema in deze dissertatie is het gevoel van onzekerheid op verschillende niveaus: economisch, persoonlijk en spiritueel. Verhalen over Satanisme brengen verborgen krachten achter verwarrende omstandigheden aan het licht. Aan de ene kant kan dit de onzekerheid verlichten: wat eerst onbegrijpelijk was, is nu verklaard, het heeft een plek gekregen. Aan de andere kant kan de onzekerheid vergroot worden door de populariteit van verhalen over Satanisme: iedereen kan gaan twijfelen of hijzelf, zijn buurvrouw of niet niet eigenlijk een Satanist is.

Duidelijk is in elk geval dat al deze onzekerheden een vruchtbare voedingsbodem vormen voor verhalen over Satanisme.